

УДК 94 (477)

І. Г. Кивгила

**ПРИНЦИПИ АГРАРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
НАПРИКІНЦІ 20-х рр. ХХ ст.
У ПРАЦЯХ ЕКОНОМІСТІВ-АГРАРНИКІВ УКРАЇНИ**

Проаналізовано особливості зміни поглядів на завдання і важливість аграрних трансформацій на теренах України у працях відомих вчених-аграрників 20-х років ХХ століття.

Зосереджена увага на науково-теоретичних розробках з питань реформ у сільському господарстві України в другій половині 1920-х років таких вчених, як А. Шліхтер, О. Одінцов, І. Батюк, М. Гуревич, А. Альтерман. Встановлено, що на межі 20-х – 30-х років ХХ століття було утверджено не лише, власне безперспективну, колгоспну модель організації виробництва в аграрному секторі економіки, але при цьому ще й було знищено вже існуючу, високоефективну кооперативну систему, яка демонструвала здатність продуктивно діяти навіть за несприятливих умов кризово-перехідного періоду 1920-х років.

Ключові слова: *вчені-аграрники, господарство, дослідження, кооперація, селянство, сільськогосподарський кредит, сільське господарство.*

Постановка проблеми. 1920-ті рр. у розвитку сільського господарства України – неоднозначний та суперечливий період, який вимагає об'єктивного вивчення. Допомогти в цій справі можуть дослідження вчених-аграрників, більшість яких була безпосередньо пов'язана з втіленням сільськогосподарської політики.

З переходом до нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) відбулась лібералізація економічної та політичної лінії стосовно сільськогосподарської кооперації, вона поступово почала втрачати державний характер, відроджуватись на основі дійсних кооперативних принципів. Добровільність членства, самостійність у здійсненні господарських функцій, самофінансування, рівність прав та матеріальної відповідальності членів – у цей період відновилися практично всі з основних характеристик кооперативного об'єднання. Однією з головних причин, що сприяли відновленню кооперативної системи в період непу, було відновлення та розвиток ринку як необхідної умови її ефективного функціонування.

Але для більшовиків кооперація та неп ніколи не ставали «шляхом» до соціалізму. Цим обумовлювались ті протиріччя у радянській кооперативній політиці протягом усього непу. Надавши кооперації відносну свободу та самостійність, держава зберігала у своїх руках основні важелі керівництва та контролю за її діяльністю. Ставлення до кооперації протягом 1920-х рр. не було незмінним. Незмінними лишалися принципи, на яких будувалась державна політика стосовно сільськогосподарської кооперації. Радянська держава, що поклала в свою основу класовий принцип, не могла дати свободу розвитку

кооперативному руху, нормальна діяльність якого відбувалася не залежно від класових взаємовідносин.

Якщо до середини 1920-х рр. відродження кооперації відбувалося в основному в притаманних їй принципах функціонування, то в подальшому з посиленням партійного керівництва та контролю за нею реальною ставала загроза деформування кооперативного руху.

Аналіз останніх досліджень. У свій час до порушеної нами проблеми у ході власних наукових пошуків зверталися такі відомі українські дослідники, як Кульчицький С. В., Морозов А. Г., Марочко В. І., Нечитайло В. В., Лазуренко В. М. [1]. Ми спробували з історіографічної токи зору подати власне бачення на підняту нами проблему.

Мета статті. Висвітлення принципів аграрних трансформацій наприкінці 1920-х рр. у працях українських економістів-аграрників 20-х років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку 1920-х рр. серед вчених-аграрників СРСР, в тому числі України, визначилося кілька основних напрямків в питанні прогнозування шляхів подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні.

Перший представляв О. Шліхтер і його численні послідовники. О. Шліхтер був першим наркомом продовольчих справ Радянської Росії. Йому належить ідея введення хлібної монополії та продовольчої розверстки. Його шлях у політиці та керівництві сільським господарством можна простежити з енциклопедичної довідки. У січні 1919 р. О. Шліхтера призначили наркомом продовольства Радянської України. За його активної участі була підготовлена спеціальна постанова ЦК РКП(б) «Про продрозверстку на Україні» (19 лютого 1919 р.). З 1921 по 1927 р. О. Шліхтер перебував на дипломатичній роботі. Одночасно у 1924 – 1927 рр. – секретар Комуністичного університету імені Артема у Харкові. У 1924 – 1926 рр. – член оргбюро, у 1926 – 1937 рр. – кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У. Обирався делегатом XIV – XV; з'їздів ВКП(б) і з 1923 р. – всіх з'їздів і конференцій КП(б)У. У 1927 – 1929 рр. – народний комісар землеробства Української СРР. У 1930 р. очолив Інститут соціалістичної перебудови сільського господарства.

О. Шліхтер автор більш як 100 праць, зміст яких дає можливість охарактеризувати його підходи до вирішення аграрно-селянського питання в Україні у 20-30-х рр. У 1920 р. О. Шліхтер ще пропагував ідеї хлібної монополії та продовольчої диктатури, а у працях, опублікованих у 1927 р., він вказував, що завданнями Наркомзему є: здійснення широкої системи заходів по утвердженню найпростіших форм виробничої кооперації, пересувних колон радгоспів, машинно-тракторних станцій, проведення контрактації, широкої системи землевпорядкування.

У цьому плані важливим для розуміння позиції вченого є його монографія «Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны», яка вийшла 1927 р. [2]. О. Шліхтер стверджував, що перший етап будівництва соціалістичного господарства – його відновлення – завершився. А отже на черзі інший етап – «переоблаштування сільського господарства та роз-

гортання його шляхами подальшого соціалістичного підняття всього народного господарства» [2, с. 10].

На думку вченого, сутністю сільськогосподарських перспектив мало стати витворення загальної лінії подальшого розвитку сільського господарства у системі індустріалізації країни, перегляд найбільш важливих конкретних заходів, які найбільш тісно могли б зв'язати сільське господарство з великою промисловістю у розрізі індустріалізації країни [2, с. 10].

У своєму дослідженні О. Шліхтер намагався переглянути зміни, що відбулися та подавав власне бачення того, що являло собою сільське господарство України наприкінці 1920-х рр. Вчений звертав увагу на процес зростання товарності сільськогосподарської продукції, підкреслюючи, що товарна частина сільськогосподарської продукції з кожним роком зростала та піднімалася до рівня 1913 р., але у той же час значно зростала загальна величина продукції, тобто не лише товарна, але й споживацька її частина і тому товарна частина, якщо її визначати у процентному відношенні до всієї продукції сільського господарства де досягла все ж довоєнного рівня – 33,4 % проти 42 % [2, с. 14].

О. Шліхтер робив висновок, що селянське господарство піднімалося до довоєнного рівня не як господарство споживче, а як господарство товарне. Вчений, аналізуючи зміни, які відбувалися у сільському господарстві протягом 1920-х рр. вказував, що удільна вага товарної частини технічних та спеціальних культур та продукції тваринництва збільшувалась та охоплювала до 66 % всієї товарної частини сільськогосподарської продукції а удільна вага товарної частини зернових поступово зменшувалась [2, с. 15]. На думку О. Шліхтера, це свідчило, що у процесі відновлення сільського господарства до рівня довоєнного мало місце зародження «глибокого процесу корінної перебудови всієї колишньої системи сільського господарства, переоцінки удільної ваги окремих його галузей» [2, с. 16].

О. Шліхтер вбачав у цьому прояв відновлення сільського господарства як сировинної бази для промисловості та усвідомлення селянством «своєї ролі у процесі індустріалізації країни» [2, с. 16]. Вчений називав максимальний розвиток, зміцнення та розширення реконструктивних процесів, до яких відносив інтенсифікацію з одного боку, та створення суспільних форм виробництва – колективізації та кооперування – головним завданням сільськогосподарської політики у подальшій трансформації сільського господарства та у справі перетворення радянської країни з аграрно-промислової у промислово-аграрну [2, с. 17].

Ця задача, на думку О. Шліхтера, вимагала тісного зв'язку між промисловістю та сільським господарством не лише по лінії виробництва сировини для промисловості, але і по лінії відповідного регулювання ринку, зокрема, стосовно експорту та імпорту. Однак зменшення експорту зернових автор розцінював як скорочення валютного фонду, що в свою чергу означало зменшення можливостей радянською владою купляти за кордоном машини, необхідні для великої промисловості. Отже, зменшення зернового експорту розцінювалось О. Шліхтером впливало на можливості індустріалізації країни [2, с. 18].

Для цього, на думку вченого, потрібно було сприяти інтенсифікації всього сільського господарства в цілому. Тут дослідник пропонував кілька шляхів. Основною передумовою інтенсифікації сільського господарства О. Шліхтер називав ефективне землевпорядкування, яке було можливе лише за умови ліквідації таких негативних явищ як багатопілля, далекопілля, чересполосиця, які позбавляли селянина можливості покращити своє господарство [2, с. 30]. Завданням держави у справі землевпорядкування вчений вбачав його подальше доведення до двору селянського господарства і особливо в максимальну у товариствах з суспільним сівооборотом [2, с. 33].

Також вчений пропонував звернути увагу на розширення та поглиблення агрикультурних та економічних заходів, спрямованих на максимальне використання досягнень землевпорядкування для переоблаштування всього господарства. Найважливішим серед цих заходів в умовах дрібного господарства О. Шліхтер називав організацію покращених суспільних сівооборотів, які мали зводитися в основному до більш правильного співвідношенню культур, що в значній мірі впливало на всю структуру сільського господарства [2, с. 39]. Натомість, складалася ситуація, коли земля, відведена для інтенсивних культур, для інтенсивного сівообороту та інтенсивного господарства, третиною земельних товариств не використовувалася за призначенням. Причинами цього явища, на думку вченого були відсутність коштів у незаможного селянства, яке було не в змозі виконувати сівообороти, а також те, що заведені системи сівооборотів не завжди відповідали економічним та природно-історичним умовам районів [2, с. 40]. Вказувалося й ще на одну проблему - землевпорядні роботи були дефіцитними, тобто коштів, які надходили від селянства не вистачало для покриття витрат по землевпорядкуванню і держава поповнювала цей дефіцит. Однак, як зазначав О. Шліхтер, така ситуація не могла тривати далі.

О. Шліхтер наводив й бачення подальшого розвитку земельних товариств. Так, вчений пропонував перевести товариства від виконання завдань земельно-розпорядчих до завдань земельно-виробничих. Фактично, це означало, що у майбутньому земельні товариства мали здійснювати такі роботи, як суспільні сівообороти, організувати односортові масиви, боротьбу зі шкідниками та інші. Одночасно з цим пропонувалося зміцнювати роль та значення сільрад, їх вплив на господарську роботу земельних товариств [2, с. 2]. У такий спосіб сільради як вищі органи радянської влади на селі мали отримати контролюючі функції. Крім того, О. Шліхтер пропонував посилити вплив незаможників на земельні товариства [2, с. 43].

О. Шліхтер визнавав, що реально виконати завдання інтенсифікації сільського господарства було можливим лише за умови належного забезпечення фінансових потреб сільського господарства [2, с. 43].

У цьому плані тісний зв'язок з питаннями аграрно-фінансовими мало питання машино постачання.

На думку вченого, складні сільськогосподарські машини та механізми повинні були надходити в першу чергу у земле впорядковані товариства, де їх використання було б найбільш повним. О. Шліхтер підкреслював, що всі заходи держави та кооперації, спрямовані на реконструкцію сільського господар-

ства, не повинні були розпоршуватись. Відповідно і сільськогосподарський кредит потрібно було концентрувати перш за все на землі впорядкованих територіях, щоб відповідно зробити реально можливим виконання сівобороту біднотою [2, с. 48].

Звертав увагу О. Шліхтер також і на питання розвитку технічних культур, необхідних з точки зору скорочення імпорту сировини та інтенсифікації всього сільського господарства в цілому. Тут вчений пропонував для забезпечення регулювання ринку сільськогосподарської продукції (з метою підвищення індексу цін саме не технічні культури та продукцію тваринництва) збільшити участь у цій роботі земельних органів [2, с. 51].

О. Шліхтер підкреслював, що вся робота мала здійснюватись таким чином, щоб не лише інтенсифікувати сільське господарство, але й одночасно допомагати індивідуальному селянському господарству послідовно та систематично переходити на шлях колективізації, щоб перевести дрібне господарство на шлях об'єднання, адже саме такий спосіб, на думку вченого, міг забезпечити повне та стовідсоткове здійснення інтенсифікації сільського господарства [2, с. 56].

Та все ж поки що вчений позитивно оцінював значення сільськогосподарської кооперації у справі усупільнення сільського господарства. Завданням у подальшому будівництві сільськогосподарської кооперації О. Шліхтер називав поглиблення її спеціалізації та охоплення окремих галузей господарства, подальше розширення кооперування населення, збільшення роботи з кооперування бідноти та надання їй реальної економічної допомоги [2, с. 58]. Головним же завданням кооперації вчений називав кооперативне охоплення життя села – не лише формальне кооперування селянства, але й реальне залучення сільського господарства до кооперативного обороту.

Однак, все ж найбільш важливим заходом, спрямованим на безпосереднє усупільнення сільськогосподарського виробництва, О. Шліхтер називав колективізацію [2, с. 58]. Єдиним правильним шляхом для покращення становища бідняцького господарства була також колективізація.

Уже у наступних дослідженнях 1928 – 1929 рр. О. Шліхтер змінив свої позиції щодо вирішення аграрно-селянського питання в Україні. Він, відповідно до сталінських настанов, доводив, що в рамках дрібного селянського господарства не можна впровадити в сільське господарство складну техніку, провести комплекс землевпорядних робіт, організувати наукову систему сівозмін, підвищити рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, удосконалити систему організації праці, підвищити її продуктивність. О. Шліхтер вважав, що необхідно якнайшвидше провести соціалістичне усупільнення індивідуального селянського господарства. Він був прихильником насильницьких методів колективізації, введення високих розмірів державних замовлень на сільгосппродукцію. Цими ідеями проникнута його доповідь на I Всеукраїнській конференції аграрників-марксистів, присвяченій проблемам соціалістичної реконструкції сільського господарства, він виступав за будівництво великих колгоспів, утворення міжселищних виробничих одиниць сільськогосподарського типу, організацію аграрно-індустріальних комбінатів.

Одним із проторених шляхів у цьому напрямку було обстоювання тези про те, що саме колгоспи є найбільш довершеною формою існування кооперативного руху.

У другій половині 1920-х рр. все більше вчених починали поділяти погляди О. Шліхтера. У чисельних публікаціях аграрників, кооператорів, економістів, партійно-радянських діячів доводилося, що тільки і лише колгоспи є надійною запорукою щасливого життя селянина. У дослідженнях О. Одінцева [3], І. Батюка [4] всіляко обстоювалася думка про те, що саме об'єднання виробничого типу логічно завершують еволюцію організаційних форм кооперативного життя на селі: інтегральне кооперативне товариство, універсальне сільськогосподарське товариство, спеціалізоване сільськогосподарське товариство, кредитне сільськогосподарське товариство, сільське спеціалізоване сільськогосподарське товариство і нарешті колективне господарство – тобто колгоспи.

Кон'юнктурний, наперед визначений політичним замовленням характер цих робіт зрозумілий. Проте, заперечувати цінність цих робіт теж ніяк не варто. Потрібно враховувати, що подібні роботи замовлялися авторам, які добре знали аграрний сектор народного господарства, були добре відомі і користувалися значним авторитетом у широкій громадськості як визнані фахівці в галузі сільського господарства та кооперативного життя.

Інший напрямок представляла група послідовників М. Кондратьєва – О. Чаянова, яка орієнтувалася на розвиток і зміцнення трудових селянських господарств на базі хуторів і відрубів. І. Коротков, наприклад, вважав колективне землеволодіння нерентабельним. Він пропонував надавати всебічну матеріально-фінансову допомогу лише індивідуальним селянським господарствам, розвивати заповзятливість господаря, як організатора виробництва. А. Резніков вважав, що в Україні доцільно провести землевпорядкування по хутірському і відрубному шляху (з урахуванням досвіду проведення столипінських реформ), передати державну землю у довгострокову оренду раціональним трудовим господарствам.

Відвертим противником створення колективних господарств виступав М. Макаров "Колгосп, – писав він, це форма усупільнення, якою користуються бідні верстви селянства, щоб підвищити свій елементарно злидений рівень життя".

Ряд вчених аграрників (А. Дідусенко, Б. Кононенко, В. Соловейчик та ін.) виступали за те, щоб "звести до мінімуму націоналізацію землі", тобто значно скоротити державні підприємства в аграрному секторі, а надані їм сільськогосподарські угіддя передати індивідуальним селянським господарствам. Вони рекомендували сприяти розвитку самостійності та підприємництва селян, забезпечити кооперації свободу від держави.

Послідовники цієї концепції ніколи не були прихильниками ідеї колективізації. Вони не розглядали кооперацію як передумову усупільнення сільськогосподарського виробництва. Для них кооперація являла собою одну із форм вертикальної концентрації сільського господарства. Колгоспи (артіль, комуна) повинні доповнювати систему кооперації, а не протистояти їй. Для

цілого ряду галузей селянського господарства, вважали вони, його крупна форма дає одразу велику вигоду.

О. Чайнов вважав за важливе і доцільне розвивати такі форми кооперації, як закупівельну, кредитну, збутову та по переробці – молока, овочів, фруктів тощо. Водночас, він застерігав від захоплення дуже великими господарствами.

Щодо соціального становища селянських господарств, то й тут українські вчені-аграрії доводили необґрунтованість та спрощеність уявлень про експлуататорський характер заможного селянства та реальне становище так званих малосильних господарств незаможників.

М. Вольф – вчений-аграрій та керівник ЦСУ – доводив, що навіть так звані «сильні господарства» насправді мали помірні розміри, викриваючи всю відносність з економічної становища поняття заможного господарства. Адже воно було сильним лише порівнюючи з величезною масою незаможницьких та середняцьких господарств України [5, с. 6].

Вчений вказував, що відповідно до весняного обстеження 1926 р, у ході якого було опитано півмільйона господарств, серед найнижчої групи малосильних господарств близько чверті (24,2 %) вважало головним джерелом свого існування заробітки у наймах. Дані обстежень вчень екстраполював на загальну масу селянських господарств та отримував 9,5 % господарств, які він відносив до пролетарських. М. Вольф вважав помилкою вбачати у цій групі ознаку погіршення господарського становища селянської бідноти. Натомість вчений стверджував, що загальне піднесення селянського господарства протягом 1920-х рр. зайняло всі групи селянства, у тому числі й найбіднішу [5, с. 10]. Утворення цієї пролетарської групи М. Вольф вважав наслідком загального піднесення народного господарства та розвитку промисловості. Вчений прогнозував, що чисельність селянських дворів, головним джерелом яких були заробітки в наймах, по мірі розвитку народного господарства і його індустріалізації мало зростати і абсолютно, і відносно. Вчений вважав неправильним порівнювати з селянами, що працювали у наймах у селянських господарствах, пролетарів-робітників, що жили на селі, але мали постійну роботу у державній промисловості чи транспорті, але лишали за собою наділи, і в такий спосіб відносити ці явища на рахунок збідніння селянства й збільшення його диференціації [5, с. 11].

М. Вольф констатував, що подібні господарства можна було включати до загальної маси господарств лише тоді, коли сільське господарство вивчалось з виробничої точки зору, але не тоді, коли досліджувались соціальні процеси в селянському господарстві. Якщо не робити даної поправки, на думку вченого, у подальшому розвитку індустріалізації статистично відзначалося б збільшення диференціації селянства навіть при її фактичному ослабленні лише на підставі того, що багато пролетарів-робітників не ліквідували остаточно свого господарства.

Вчений пояснював значення потреби даної поправки на прикладі сільськогосподарського кредиту. Так, весняне обстеження селянських господарств 1926 р. показало, що питома вага бідняцьких господарств серед членів кредитових товариств була значно меншою проти питомої ваги тих господарств се-

ред всієї маси селянських господарств. Вчений вказував, що це можна було б пояснювати як певне викривлення партійної лінії, але насправді, необхідно враховувати той факт, що серед бідняцької групи було близько чверті пролетарських господарств, для яких сільське господарство ставало вже підсобним заняттям і, відповідно, які не були зацікавлені бути членами сільськогосподарських кредитових товариств і діставати виробничі сільськогосподарські кредити, адже вони вже відійшли від сільськогосподарського виробництва і використовували землю, переважно здаючи її в оренду. Отже, підсумовував вчений, необхідні поправки слід було вносити і оцінюючи соціальний склад членів сільськогосподарської кредитної кооперації [5, с. 12].

Поряд з цими 9,5 % як називав їх М. Вольф, «спролетарізованих» господарств, які мали за основне джерело до існування не своє сільське господарство, або взагалі не сільське господарство, і які необхідну було взагалі не брати до уваги оцінюючи соціальну диференціацію селянства, було ще 7,5 % «напівпролетарізованих» господарств, для яких заробітки у наймах були головним джерелом грошового прибутку, але не головним джерелом до існування. Із членів цих 860 тис. господарств вчений багатьох відносив до працюючих у промисловості, транспорті, державних господарствах і лише третина працювала в індивідуальних селянських господарствах [5, с. 12].

Вчений, аналізуючи дані ЦСУ, стверджував, що лише 64 тис. селянських господарств з числа сильних та вище середніх, які використовували найманих постійних робітників, можна було відносити до числа експлуаторських. Відсоток таких господарств становив лише 1,3 % [5, с. 13]. Щодо їх подальшого розвитку М. Вольф висловлював припущення, що при збереженні існуючих на середину 1920-х рр. зовнішніх умовах, таких як сільськогосподарський ринок, повільний розвиток реконструкційних процесів, а селянському господарству буде відкритий шлях лише у напрямку розвитку екстенсивного зернового господарства без необхідного для того можливостей, то це призведе до того, що накопичені ресурси та сили селянство, передусім сильне, спрямує не на виробництво, а у «стороннє сільському господарству річище». Отже, вчений припускав можливість збільшення ролі приватного капіталу у торгівлі продуктами сільського господарства й сільського кустарництва, що викликалося перетіканням ресурсів, нагромаджених у сильних господарствах, із сільськогосподарського виробництва у торгівлю [5, с. 18].

М. Вольф приходив до висновку, що всю увагу держава мала направити на безкінні господарства, середні та малоземельні, на забезпечення їх машинами. В цій справі, на думку вченого, держава мала ще недостатні успіхи, що зумовлювалось повільним ходом реконструкції сільського господарства, адже раціонально механізувати обробіток незаможницьких земель, на думку М. Вольфа, можна було лише після докорінної реорганізації території, здійснення землевпорядкування й розвитку усупільнення оранки та збирання врожаю [5, с. 20].

Вчений підкреслював, що лише виконуючі перспективні плани у справі реконструкції сільського господарства й здійснюючи протекційну політику цін на сільськогосподарську сировину та продукти тваринництва, що мало сприя-

ти цій реконструкції, можна було досягти піднесення господарства селянської бідноти у такий спосіб, щоб не загострювати та не посилювати суперечності серед селянства [5, с. 20].

А. Альтерман звертав увагу, що до весни 1927 р. колгоспівський рух зростав дуже повільно. Їхній склад характеризувався великим коефіцієнтом текучості, а вищі форми – комуни та артїлі – деградували у нижчі форми – товариства спільного обробітку землі. Вчений наводив дані, що станом на 1925 – 1926 рр. з 4416 колгоспів 20 % зареєстрованих колгоспів виявилися не існуючими. Засівна площа під усіма культурами колгоспів протягом 1924 – 1927 рр. майже не змінювалася, відповідно, лишалась стабільною й їхня гуртова зернова продукція [6, с. 41].

Також А. Альтерман у своїх дослідженнях звертався до вивчення питання товарності зернового господарства, якій вчений давав два визначення – потенційна та фактична. Під першою А. Альтерман пропонував розуміти максимально можливу пропозицію за покриттям найменших витрат, а під другою – ту кількість хліба, яка фактично надходила в товарний обіг [6, с. 54]. Вчений допускав відмінності між цими поняттями. Адже за розрахунком на душу населення споживання хлібів не могло, на думку вченого, значно коливатися від середнього нормального рівня за даних умов. Але у певній мірі воно могло скорочуватись чи поширюватись, залежно від наявних ресурсів зерна, характеру споживання м'яса та інших продуктів, від рівня товарних цін. Такі невеликі коливання з розрахунку на душу населення в цілому для країни могли давати різницю у мільйони пудів, вчений вважав визначення характеру споживання, коливань в його складі, просторі та часі дуже важливим для розуміння процесів, що відбувалися на хлібному ринку [6, с. 55].

А. Альтерман констатував значне зменшення потенційної товарності хлібів в Україні порівняно з довоєнним періодом. Серед чинників цього процесу вчений називав соціально-економічні зміни в структурі села. Адже до війни та революції поміщицьким господарствам належало до 20 % у виробництві зерна, а отже значною й була їх роль у товарному обігу зерна. Спираючись на дослідження Н. Кондратьєва, А. Альтерман підкреслював, що перехід поміщицьких земель до тисяч незаможних та середняцьких господарств природно значно знизив потенційну товарність відповідної частки земельної продукції [6, с. 56].

Крім поміщицького землеволодіння, революційні зміни, як доводив вчений, негативно вплинули й на заможні селянські господарства, які давали третину товарного хліба України. А. Альтерман вказував, що роль поміщицьких маєтків у новій радянській господарчій системі зайняли радгоспи, але у зв'язку з їхньою обмеженістю засів площ, вони не були в змозі давати багато товарного зерна. Щодо колгоспів, то вчений стверджував, що вони виробляли надто мало зерна, щоб їхнє існування відчувалось на ринку. До цього додавалось й те, що значна кількість колективів до 1929 р. не були навіть дійсно великими господарствами, а землезабезпеченість окремих членів колективів мало відрізнялася від землезабезпеченості селянських господарств [6, с. 57]. Саме тому, на думку вченого, зернова продукція колгоспів із розрахунку на душу

населення – їх членів, була меншою за селянську. Вчений наводив й переконливі факти. Так, якщо у 1928 р. такий показник становив по селянським індивідуальним господарствам в середньому 30,2 пудів (760,6 млн. пудів на 25,3 млн. чол.), то по колгоспах – лише 16,7 (9,6 млн. пуд. на 576,2 тис. чол.) [6, с. 58].

Аналізуючи дані ЦСУ, А. Альтерман приходив до висновку, що з середини 1920-х рр. потенціально-товарний фонд порівну розподілявся між господарствами з середнім та з великим засівом [6, с. 63].

А. Альтерман підсумовував, що «можлива пропозиція хлібів на ринок» залежала переважно від груп середняцьких та вище середніх – заможних господарств, що в свою чергу вказувало на те, що сталість низького рівня товарності хлібів перебувала у залежності не з «вимиванням» середняка, а навпаки – зі сталістю його позицій. Тобто, вчений вказував, що труднощі у сільському господарстві проявлялися не тому, що відтіснялося дрібне господарство, а тому, що не зростало велике. Звичайно, А. Альтерман, продовжував, що він не пропонував «дати волю для зростання куркульського господарства», а лише вказував на необхідність дбати про створення великого господарства. Загалом же, проблему товарності зернового господарства А. Альтерман формулював як проблему створення великого підприємства в сільському господарстві [6, с. 74].

Аналізуючи статистичні дані щодо загального хлібообігу протягом 1925 – 1928 рр. А. Альтерман зазначав, не зважаючи на повне відновлення передвоєнних розмірів продукції, фактична товарність зернового господарства зменшилась. Вчений наводив величезні цифри – за його підрахунками різниця сягала 165 – 175 млн. пудів. А. Альтерман констатував, що концентрація всієї енергії державної та кооперативної заготівельної системи та всього державного апарату в цілому на справі хлібозаготівель, витіснення приватної ініціативи з останніх її фортець, посилення податкового тиску на великих власників зерна – тобто весь комплекс заходів з поширення хлібообігу у другій половині 1920-х рр. – не дала суттєвих змін та не розв'язала проблему [6, с. 91].

М. Кондратьєв вважав, що при визначенні перспектив розвитку сільського господарства СРСР важливо врахувати ряд його пропозицій. По-перше, при цьому виходити з принципів ринкової економіки та можливостей постачання сільського господарства засобами виробництва. По-друге, враховувати, що при наявній технічній базі сільського господарства не слід здійснювати курс на прискорений розвиток колективних господарств; в силу прояву ряду факторів колективне сільськогосподарське виробництво не відіграватиме великого значення у виробництві сільськогосподарської продукції, вирішенні продовольчої проблеми. По-третє, у найближчому майбутньому питання про розвиток сільського господарства буде, насамперед, питанням розвитку індивідуальних селянських господарств (навіть при умові їх об'єднання у кооперативи на основі переробки і збуту продуктів сільського господарства). По-четверте, слід здійснювати дійові заходи, які забезпечують достатню зацікавленість сільськогосподарських дрібних виробників у розвитку продук-

тивних сил сільського господарства і у підвищенні його товарності.

Однак, іншими ідеями в реалізації кооперативного плану керувалися Сталін і його найближче оточення. Для них однією з цілей при проведенні суцільної колективізації (починаючи з 1929 р.) виявилася максимально можлива перекачування коштів з аграрного сектора в індустріальний. Природно, що концепції українських вчених та діячів кооперативного руху йшли врозріз і з подібною метою, і з засобами її забезпечення (адміністративне об'єднання селян у колгоспах, жорстоке придушення всякого опору колективізації, встановлення закупівельних цін на колгоспну продукцію на рівні, який був нижче дійсної вартості в 10 – 12 разів.

Не випадково, на спеціально організованій конференції у грудні 1929 р. Сталін оцінив курс О. Чаянова, М. Кондратьєва на утвердження в аграрному секторі сільськогосподарської кооперації та сімейного виробництва, як анти-марксистський. О. Чаянов та його прихильники були звинувачені у прагненні насадити в аграрному секторі крупного фермера-експлуататора, тобто куркуля, утвердження і зміцнення капіталізму на селі. Було оголошено, що О. Чаянов, М. Кондратьєв та інші створили Трудову селянську партію, яка нібито прагнула повалити радянську владу.

Впродовж січня-лютого 1930 р. було заарештовано 46 чоловік, яких звинувачували у причетності до так званої «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України». А вже у червні вони отримали вироки. Серед репресованих опинилися такі відомі дослідники та практики сільського господарства як О. Дідусенко, К. Кононенко, Г. Дібольд, М. Резніков, В. Соловейчик, І. Коротков та інші [7, с. 14]. Їх звинувачували у створенні та керівництві контрреволюційною організацією, яка ставила за мету відновлення капіталістичного ладу, зміцнення і розвиток індивідуального селянського господарства, послаблення економічної могутності республіки. В момент арешту більшість з них працювали у системі Наркомзему України, частина займалася практичною агрономією, науково-дослідною справою на селекційних станціях. Усі вони не підтримували офіційного курсу на суцільну колективізацію.

В цілому ж у справі так званої Трудової селянської партії репресовано понад дві тисячі чоловік, в тому числі близько п'ятисот в Україні. Серед них були в основному члени «Всеукраїнського агрономічного товариства», яке домогалося забезпечення умов для розвитку різних форм власності у сільському господарстві, зміцнення індивідуальних селянських господарств, розширення кредитування для аграрного сектора, розвитку сільськогосподарської кооперації, впровадження у рільництво нових технологій.

Отже, на межі 20-х – 30-х рр. було утверджено не лише, власне безперспективну, колгоспну модель організації виробництва в аграрному секторі економіки, але при цьому ще й було знищено вже існуючу, вискоєфективну кооперативну систему, яка демонструвала здатність продуктивно діяти навіть за несприятливих умов кризово-перехідного періоду 1920-х рр. Вчених та економістів-аграріїв, які намагалися ґрунтовно та максимально неупереджено досліджувати розвиток сільського господарства, змусили надовго замовчати.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3–17; Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні : історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.; Лазуренко В. М. Українське фермерство : злет і падіння (1921 – 1929 рр.) / В. М. Лазуренко. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 474 с.
2. Шлихтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / А. Г. Шлихтер. – Х. : Изд. „Пролетарий”, 1927. – 65 с.
3. Одінцов О. Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація / О. Одінцов. – Х. : Радянський селянин, 1926. – 156 с.
4. Батюк І. Про шляхи масової реконструкції селянського господарства / І. Батюк. – Х., 1928. – 89 с.
5. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. – Х. : ЦСУ, 1927. – 162 с.
6. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 92 с.
7. Справа «Української філії трудової селянської партії» / Упоряд. Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко. – К. : Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.

References

1. Kul'chyts'kyu S. V. Kontseptsiya «kooperatyvnoho sotsializmu» / S. V. Kul'chyts'kyu // Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. – 1995. – № 2. – S. 3–17; Morozov A. H. Selo i hroshi: Ukrayins'ka kredytna kooperatsiya v dobu nepu / A. H. Morozov. – Cherkasy, NDITEKhim, 1993. – 275 s.; Marochko V. I. Ukrayins'ka selyans'ka kooperatsiya : istoryko-teoretychnyy aspekt (1861 – 1929 rr.) / V. I. Marochko. – K. : M.R. Kots Publishing, 1995. – 224 s.; Nechytyaylo V. V. Selyans'ke hospodarstvo fermers'koho typu v Ukrayini : istoriya i suchasnist' / V. V. Nechytyaylo. – Kamyanets'-Podil's'kyu : Aksioma, 2004. – 436 s.; Lazurenko V. M. Ukrayins'ke fermerstvo : zlet i padinnya (1921 – 1929 rr.) / V. M. Lazurenko. – Cherkasy : ChDTU, 2013. – 474 s.
2. Shlykhter A. H. Puty razvytyya sel'skoho khazyaystva v systeme yndustryalyzatsyy strany / A. H. Shlykhter. – Kh. : Yzd. „Proletaryy”, 1927. – 65 s.
3. Odyntsov O. Budivnytstvo sotsializmu ta sil's'kohospodars'ka kooperatsiya / O. Odyntsov. – Kh. : Radyans'kyu selyanyn, 1926. – 156 s.
4. Batyuk I. Pro shlyakhy masovoyi rekonstruktsiyi selyans'koho hospodarstva / I. Batyuk. – Kh., 1928. – 89 s.
5. Hurevych M. B. Pytannya suchasnoho selyans'koho hospodarstva Ukrayiny / M. B. Hurevych. – Kh. : TsSU, 1927. – 162 s.
6. Al'terman A. Suchasne zernove hospodarstvo Ukrayiny ta problemy yoho tovarnosti / A. Al'terman. – Kh. : Radyans'kyu selyanyn, 1929. – 92 s.
7. Sprava «Ukrayins'koyi filiyi trudovoyi selyans'koyi partiyi» / Uporyad. T. F. Hryhor'yeva, V. I. Ocheretyanko. – K. : Holovna redkolehiya «Reabilitovani istoriyeyu», 2010. – 368 s.

Стаття надійшла до редакції 25.12.2016 р.

И. Г. Кивгила

**ПРИНЦИПЫ АГРАРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ
В КОНЦЕ 20-х ГОДОВ XX ВЕКА
В ТРУДАХ ЭКОНОМИСТОВ-АГРАРНИКОВ УКРАИНЫ**

Проанализированы особенности изменения взглядов на задачи и важность аграрных трансформаций на территории Украины в трудах известных ученых-аграрников 20-х годов XX века.

Сосредоточено внимание на научно-теоретических разработках по вопросам реформ в сельском хозяйстве Украины во второй половине 1920-х годов таких ученых, как А. Шлихтер, А. Одинцов, И. Батюк, М. Гуревич, А. Альтерман. Установлено, что на рубеже 20-х – 30-х годов XX века было утверждено не только, собственно бесперспективную, колхозную модель организации производства в аграрном секторе экономики, но при этом еще и было уничтожено уже существующую, высокоэффективную кооперативную систему, которая демонстрировала способность продуктивно действовать даже при неблагоприятных условиях кризисной-переходного периода 1920-х годов.

***Ключевые слова:** ученые-аграрии, хозяйство, исследования, кооперация, крестьянство, сельскохозяйственный кредит, сельское хозяйство.*

I. Kyvgyla

**THE PRINCIPLES OF AGRARIAN TRANSFORMATIONS
IN THE LATE 20s OF THE XX CENTURY
IN THE WORKS OF ECONOMISTS-AGRARIANS OF UKRAINE**

The peculiarities of changing views on the challenges and importance of agrarian transformations in Ukraine in the works of famous scientists-agrarians in the 20s of the XX century.

The attention is focused on scientific and theoretical developments on reforms in agricultural sector of such Ukrainian scholars, as A. Shlikhter, O. Odintsov, I. Batiuk, M. Gurevich, A. Alterman in the second half of the 1920s. It has been established that at the turn of the 20s–30s of the XX century not only actually hopeless, collective model of production in agricultural sector was confirmed, but also the existing, highly cooperative system was destroyed that had demonstrated the ability to efficiently operate even under adverse conditions of crisis transition period in the 1920s.

***Keywords:** scientists-agrarians, industry, research, cooperation, farmers, agricultural credit, agriculture.*